

दिनबन्धु शर्माका कथामा विनिर्माण

डा. शोभाकुमारी ढुङ्गाना^१

लेखसार

प्रस्तुत शोध 'दिनबन्धु शर्माका कथामा विनिर्माण शीर्षकमा केन्द्रित रहेर अध्ययन गरिएको छ । शर्माका भक्तिकदैं किल्लाहरू कथासङ्ग्रहका एक्काइस कथामध्ये 'रामलीला', 'उर्मिला', 'शूपर्णखा' गरी तिन कथामा सीमाङ्कित गरी फ्रान्सेली दार्शनिक डेरिडाको विनिर्माणवादी चिन्तनलाई प्रमुख आधार बनाएर अध्ययन गरिएको छ । यस लेखको अध्ययनका लागि वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको अवलम्बन गरिएको छ । 'रामलीला' कथामा पैसा कमाउन विदेशिएर स्वदेश फर्केकी सीतालाई लोमनेले स्वास्थ्य परीक्षणका लागि दबाब दिएको विषयलाई रामायणको अग्नि परीक्षासँग तुलना गरी विनिर्माण गरिएको छ । यसमा आधुनिक युगकी सीताद्वारा अग्निपरीक्षा नारीको मात्र होइन, पुरुषको पनि हुनुपर्दछ भन्दै आत्महत्या अस्वीकार गरी नारी अस्तित्वको खोजी गरिएको छ । 'उर्मिला' कथामा रामायणकी पौराणिक पात्र उर्मिला र फिलिपिनी महिला अरेबिल्लाको पति वियोगको पीडासँग तुलना गरी कथाको विनिर्माण गरिएको छ । यस कथामा चौध वर्षसम्म पति वियोगको व्यथा खपेर पनि लक्ष्मणकै नाम जपेर बसेकी तर इतिहासमा अत्यन्त ओभेलमा परेकी उर्मिलाको अस्तित्वको खोजी गरिएको छ । 'शूपर्णखा' कथामा रामायणमा प्रतिकूल पात्रका रूपमा चर्चित शूपर्णखालाई अनुकूल पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरी कथालाई विनिर्माण गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा विधवा शूपर्णखाको यौनाधिकारको वकालत गरिनुका साथै आदर्श पुरुषका रूपमा प्रतिष्ठित भएका श्रीराम र लक्ष्मणको आदर्शलाई भत्काएर एक अभिमानी र दम्भी पुरुषका रूपमा उभ्याउने काम गरिएको छ । यसमा डेरिडाले भनेजस्तै सारा जीवन र जगत् भ्रम हो । हामीले जीवनमा जे गर्यौं ती पनि सबै लीला, मिथ्या, भ्रम र व्यर्थ हुन् । भन्ने शून्यवादी दार्शनिक चिन्तनको प्रयोग भएको देखिन्छ । यी तिन वटै कथाहरूको विनिर्माण गर्दा नारी अस्तित्व र अधिकारको खोजी गरिनु राम्रो कुरा हो, तर विनिर्माण, विधामिश्रण र टुक्रे आख्यानहरूको प्रयोगले गर्दा रामायण कथामा प्रस्तुत मूल भाव र कथाको संरचना पूर्णरूपले भत्किएर, अर्थमा भिन्नता, विधागत र अर्थगत अनिश्चितताका कारण पाठकहरूमा विश्व प्रशिद्ध रामायण कथाको परम्परित आदर्शप्रति नकारात्मक सन्देश प्रवाह भएको छ । एक केन्द्र भत्किएर बहुकेन्द्रको स्थापना, भई विधागत अस्तित्व नै समाप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जीका: विधामिश्रण, विधाभञ्जन, बहुकेन्द्र, लीला, मिथ्या र भिन्नता ।

विषय परिचय

प्रस्तुत लेख दिनबन्धु शर्माका कथाहरूमा विनिर्माणवाद शीर्षकमा केन्द्रित रहेर अध्ययन गरिएको छ । शर्माका भक्तिकदैं किल्लाहरू कथासङ्ग्रह (२०७२) का एक्काइस कथाहरूमध्ये 'रामलीला', 'उर्मिला' र 'शूपर्णखा' गरी तिन कथाहरूमा केन्द्रित भई डेरिडाको विनिर्माणवादी चिन्तनमा आधारित रहेर अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कनमा सीमाङ्कित गरिएको छ । दिनबन्धु शर्मा उत्तरआधुनिकवादी कथाकारका रूपमा परिचित छन् । उत्तरआधुनिकतावाद एक व्यक्तिद्वारा प्रतिपादित एकल सिद्धान्त होइन । यो विभिन्न विद्वान्, तथा चिन्तकहरूद्वारा

^१ उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग, पाटन संयुक्त क्याम्पस, त्रिवि, पाटनढोका, ललितपुर, ईमेल: dhungana.shova052@gmail.com

तयार पारिएको विभिन्न विचार तथा मान्यताहरू भएको छाता सिद्धान्त हो । विनिर्माण पनि यसैभित्र पर्ने एउटा विचार तथा मान्यता हो । विनिर्माणका प्रमुख चिन्तक फ्रान्सका ज्याक डेरिडा हुन् । विनिर्माणको सैद्धान्तिक आधारमा दिनबन्धु शर्माका 'रामलीला', 'उर्मिला' र 'शूपर्णखा' कथाहरूमा विनिर्माण, विधामिश्रण कसरी गरिएको छ ? यसले नेपाली कथा साहित्यमा सकारात्मक-नकारात्मक के कस्तो प्रभाव पर्ने गएको छ ? भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित भएर अहिलेसम्म कुनै अध्ययन, अनुसन्धान गरिएको पाइएको छैन । यसर्थ यिनै प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित भएर अध्ययन गर्नु यस शोध लेखको अभीष्ट हो ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत शोध लेखमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा दिनबन्धु शर्माको भक्तकँदै किल्लाहरू सङ्ग्रहका 'रामलीला', 'उर्मिला', 'शूपर्णखा' गरी तिन कथा रहेका छन् भने द्वितीय सामग्रीका रूपमा विनिर्माणवादको अवधारणा तथा चिन्तनसँग सम्बद्ध लेख तथा समालोचनात्मक ग्रन्थहरू रहेका छन् । सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयबाट गरिएको छ । यस लेखमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको अवलम्बन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

उत्तरआधुनिकतावादका प्रमुख चिन्तकहरूमध्ये ज्याक डेरिडा (सन् १९२०-२००४) पनि एक हुन् । फ्रान्सेली दार्शनिकका रूपमा परिचित डेरिडा विनिर्माण (Deconstruction) का प्रवर्तक हुन् । यसलाई खास सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्ने काम उत्तरसंरचनावादले गरेको छ । विनिर्माण अङ्ग्रेजी शब्द डिक्न्स्ट्रक्सन (deconstruction) को नेपाली रूपान्तरण हो । डेरिडापूर्व भाषाशास्त्री फर्निनाण्ड सस्युरको संरचनावादी भाषिक मान्यताको खण्डनका क्रममा कन्सट्रक्सन वा स्टक्चरका विरुद्धमा डिक्न्स्ट्रक्सन वा डिस्टक्चरको प्रयोग भएको देखिन्छ । निर्माण शब्दमा 'वि' उपसर्ग लागेर विनिर्माण शब्द बनेको हो । निर्माणको शाब्दिक अर्थ बनाउनु हो भने विनिर्माणको अर्थ भङ्गहेकोलाई भत्काएर अर्को बनाउनु हो । विनिर्माणवादीहरूले परम्परागतरूपमा स्थापित मान्यता तथा विचारलाई पुनर्निर्माण गर्ने उद्देश्यअनुरूप मूल पाठलाई भत्काउने र मूल भाव तथा संरचनालाई नै पूर्णरूपले विनिर्मित गर्ने गरिएको पाइन्छ । त्यसैले डिक्न्स्ट्रक्सनलाई नेपालीमा विखण्डन पनि भन्ने गरिएको छ ।

डेरिडाको विनिर्माणवाद ससुरको भाषाविज्ञाको जगमा उभिएको छ । ससुरको अर्थकेन्द्रवादको खण्डनस्वरूप डेरिडा डिफरँसको धारणा प्रस्तुत गर्छन् । फ्रान्सेली डिफरान्स शब्दको अर्थ भिन्नता र स्थगन भन्ने हुन्छ । भिन्नता स्थानिक र स्थगन कालिक हुन्छ । एउटा शब्दबाट अर्को शब्दको पृथकता, असमानता वा अर्कोपन भिन्नता हो भने परम्परित अर्थमा बाधा हुनु स्थगन हो । यसलाई डेरिडाले वास्तविकता र आनन्दको सिद्धान्तलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्दै आनन्दको सिद्धान्तलाई वास्तविकताको सिद्धान्तले विस्तापित गर्छ तर आनन्द प्राप्त गर्ने इच्छा त्यागिएको हुँदैन । सन्तुष्टिको स्थगनमात्र भएको हुन्छ । त्यसपछि आनन्द प्राप्ति अनेकौ अप्रत्यक्ष मार्गहरू खुल्दछन् (घर्ती, २०७१ पृ. ६९) भनेर स्पष्ट पारेका छन् । विनिर्माणवादले अभिधाभन्दा लक्षणा र व्यञ्जनालाई महत्त्व दिन्छ । वाच्यार्थमा बाधा भई अन्यार्थ बोध हुने लक्षणा र सन्दर्भ अनुसार अनेकार्थ बोध हुने वयन्जनाका लागि डेरिडाले डिफरँस शब्दको प्रयोग गरेका छन् । यसरी परम्परित स्थगन, विलोपन, वा ससोधन (अन्डर इरेजर) भए पनि त्यो मेटिएको चाहिँ हुँदैन, त्यसको अवशेष वा (ट्रेस) बाँकि रहेको हुन्छ । त्यसमा विगत तत्त्वको उपस्थिति भने हुँदैन, त्यो विगत तत्त्वको प्रतिकृति वा आभास मात्र हो । अवशेषको खेल र डिफरँस भन्नु उही कुरा हो, त्यसैले डिफरँस भाषाभित्र भिन्नताको खेल हो, अर्थगत विचलन हो (घर्ती, २०७१ पृ. ६९) । डेरिडाले भाषिक पाठको सन्दर्भबाट विनिर्माणको सिद्धान्त स्थापित गरेका हुन् ।

विनिर्माणवादको सैद्धान्तिक आधार लीला, मिथ्या र भिन्नता हो । यसले पाठलाई भिन्नता र द्विचर विरोधका आधारमा तोड्ने, भत्काउने र विनिर्माण गर्ने कार्य गर्दछ । टुक्ले आख्यानहरू जोडेर पाठको अर्थलाई नै पूर्ण रूपले विनिर्मित गर्दछ । दर्शनको इतिहाससँग जोडेर विनिर्माणवादको दार्शनिक आधार केलाउने हो भने विनिर्माणवाद भौतिकवाद विरुद्ध देखापरेको अध्यात्मवादीहरूको पछिल्लो आन्दोलन हो । डेरिडाका अनुसार :

जगत् एउटा मिथ्या खेल, नाटक हो र हामी त्यसका खेलाडी मात्र हौं मात्र अभिनय छ हामी सित । हामी आफैमा केही होइनौं हामी मात्र भ्रम हौं । वस्तुगत यथार्थ सबै भ्रम सिवाय केही होइन वास्तवमा जे देखिन्छ । त्यो सत्य होइन सत्य अर्कै छ । भ्रम सदैव उपस्थिति र अनुपस्थिति बिचको खेल हो । अर्थात् सबै कुरा भिन्नताको लीला हो (बराल, २०५१, पृ. १३६) ।

मिथ्या विनिर्माणवादको सैद्धान्तिक पक्ष हो । एकको अर्काको भिन्नतासित दृष्टि भिन्नता बुझाइ लेखाइ पढाइ सबैमा भिन्नता छ । एकले बुझेको त्यही बुझ्नुपर्छ भन्ने छैन भिन्नता आम नियम हो (बराल, २०५१, पृ. ३३६) ।

विनिर्माणवाद जीवनलाई भ्रम र मिथ्या ठानेर निरास र अन्धकारतिर धकेलेले अधिभौतिकवादी शून्यवादी चिन्तन हो । यसको दार्शनिक पृष्ठभूमि नित्सेको शून्यवादी अज्ञेयवादी चिन्तनको कलेवरमा व्यक्त भएको छ । नेपाली साहित्यकार इन्द्रबहादुर राईको लीला लेखनको मूल प्रभाव स्रोत डेरिडाको विनिर्माणवाद नै हो । यसले सत्य र वस्तुगत यथार्थ दुबैलाई मान्दैन । एकलाई सत्य लागेको कुरो अर्कोलाई सत्य नलाग्न सक्छ । त्यसैले सत्य परिवर्तन छ भन्ने यसको मान्यता रहेको छ ।

डेरिडाका अनुसार : मूल पाठमा विनिर्माण गर्नुपर्दछ । उनलाई अतित, यथार्थ, इतिहास, पाठ, अर्थ, भाषा, शब्द, केन्द्र विचार धारा, तर्क, उदारवाद, समाजवाद सबै सर्वसत्तात्मक र दमनकारी लाग्दछन् र उनी यसलाई उल्टाउनु पर्ने निष्कर्षमा पुग्दछन् (गिरी, २०६०, पृ. ३०) । किरणले सङ्घर्षको दर्शन पुस्तकमा उल्लेख गरेअनुसार : डेरिडाको पाठवाद र विसङ्घटन केन्द्रमा रहेको देखिन्छ । शब्द केन्द्र र कथ्य केन्द्रको विरोध यस चिन्तनको मूल पक्ष रहेको छ (शर्मा, २०६०, पृ. ४५५) । यसरी सबै प्रकारका पूर्वस्थापित मूल्य मान्यता, विचार, परम्परा, आदर्श र नैतिकता पाठ, भाषा, केन्द्र सबैका भत्काइलाई मूल मन्त्र ठान्ने डेरिडाको विनिर्माणवादी चिन्तनले उत्तरआधुनिकतावादको मुख्य आधार खडा गरेको देखिन्छ । डेरिडाको विनिर्माणवादका आधारमा उत्तरआधुनिकतावादीहरूले एउटै पाठमा विभिन्न टुक्ले आख्यानहरू जोडेर कृतिको मूल भाव र संरचना नै ध्वस्त हुने गरी विखण्डन गरेका छन् । एउटै कृति वा पाठमा विभिन्न विधाहरूको मिश्रण गरेर विधाभञ्जन गरी परम्परागतरूपमा स्थापित विधागत संरचनालाई भत्काएका छन् । एउटै पाठमा विभिन्न विकथाहरूको प्रयोग गरी विनिर्माण गर्दा टुक्ले आख्यानहरूको प्रयोगले भावगत गहनता र अर्थगत निश्चितता हराएको र विधाहीनताको अवस्था सृजना गरेको पाइन्छ । यसैलाई उत्तरआधुनिकवादीहरूले विनिर्माण, विखण्डन, विसङ्घटन, विधाभञ्जन, सही पठन र विपठनको संज्ञा दिइएको देखिन्छ ।

दिनबन्धु शर्माको 'रामलीला' कथामा विनिर्माण

दीनबन्धु शर्माको 'रामलीला' कथाको मूल पाठ रामायणको आख्यानबाट लिइएको हो । देहात्को प्रचण्ड गर्मीको समय भए पनि रामलीला मञ्चनको तयारीले गर्दा त्यहाँका युवाहरूमा नयाँ ऊर्जा थपिएको प्रसङ्गबाट कथावस्तुको थालनी भएको छ । सीता अपहरणपछि राम र रावणबिच भएको युद्धमा रामको विजयपश्चात् सीताको पवित्रताप्रति प्रश्न उठाएर गरिएको पटक पटकको अग्नि परीक्षा, त्यसबाट उत्पन्न परिणाम नै प्रस्तुत कथाको मूल विषयवस्तु हो । मूल कथावस्तु रामायणको आख्यानबाट लिइएको भए पनि कथाकारले कथावस्तुको संरचना, विषयवस्तु र भावलाई ठाउँ ठाउँमा तोडमोड गरेका छन् । डेरिडाले भनेजस्तै यसमा मूल

कथाको साथै अर्को विकथामेत प्रस्तुत गरी कथालाई विनिर्मित गरिएको छ । पहिलो मूल कथामा सत्य युगकी नारी सीताको समस्या, सोचाइ, चिन्तन, तथा भूमिका र अर्को विकथामा आधुनिक नारीको समस्या, सोचाइ, चिन्तन, र भूमिकाको तुलना गरी कथालाई विनिर्मित गरिएको छ ।

साक्ष्य १ सीता (रामायणकी) :

हे अयोध्याका महाराज, हे मर्यादा पुरुष मिथिलाका स्वाभिमानी महिलाहरूको शपथ लिँदै भन्छु म अब तपाईंको अपमानपूर्ण काख अस्वीकार गर्दछु म अब कुनै अग्नि परीक्षामा सामेल हुन सक्छिन । म आत्महत्या गर्छु (पृ. ५६) ।

साक्ष्य २ दर्शक महिला :

हे महाराज रामचन्द्र

सीताको मात्र किन

रामको पनि त अग्निपरीक्षा हुनुपर्छ

(द्वयाङ्ग)

म आफ्नो भूमिका बदल्छु

म आत्महत्या गर्दिन ।

तिमी पनि आफ्नो भूमिका बदल

तिम्रो पनि अग्नि परीक्षा गर ।

(तालि बजिरहन्छ पर्दा बन्द हुँदै जान्छ) (पृ.५८)।

प्रस्तुत 'रामलीला' कथामा पौराणिक कथाकी नारी सीताको भूमिका र आधुनिक नारी सीताको भूमिकामा परिवर्तन गरेर रामायणको कथाको विनिर्माण गरिएको छ । समय र परिस्थिति बदलिसकेको छ । वर्तमान युगमा नारी र पुरुष समान भएका हुनाले आत्महत्या होइन अधिकारका लागि लड्नुपर्दछ । अग्निपरीक्षा नारीको मात्र होइन, पुरुषको पनि अग्नि परीक्षा हुनुपर्दछ भन्दै आत्महत्या अस्वीकार गरेर नारी अस्तित्वको खोजी गरिएको देखिन्छ । यो राम्रो कुरा हो तर यसरी विनिर्माण गर्दा रामायणको कथाको संरचना र भावको समेत विनिर्माण गरिएको छ ।

'रामलीला' कथामा अर्को विकथामा एक गरिब लोम्ने स्वास्नीको कथा छ । यिनीहरूको नाम पनि सीता राम नै छ । रामलीलाको मुख्य अभिनेता, अभिनेता पनि यी दुई दम्पती नै हुन् । यिनीहरूले नै सीता रामको अभिनय गरेका छन् । नौटंकीबाट भन्दा विदेश गएमा बढी पैसा कमाउन सकिन्छ भन्ने बुझाइपछि आर्थिक अवस्था सुधार्ने उद्देश्यअनुरूप अरवतिर हानिएकी सीताले खुरुखुरु पैसा पठाएकी छ । दुई वर्षसम्म चुपचाप स्वास्नीको कमाइ थापेर बसेको लोम्नेले दुई वर्षपछि घर फर्कदा स्वास्थ्य परीक्षणका कुरा उठाएर उसको पवित्रताप्रति शङ्का गरी छुट्टै ओछ्यान गरेपछि श्रीमतीको मन भौँच्चिएको कुरा 'रामलीला' कथाको प्रारम्भमै यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

साक्ष्य १

लोम्ने (राम) : "तिमीले समग्र स्वास्थ्य परीक्षण गराउनुपर्छ न्यूनतम पनि एच.आइ.भी त गराउनै पर्छ ।"

स्वास्नी (सीता) : "मैले विदेशबाट पठाएको रकम बारम्बार बुझिरह्यौ तर पहिले त यो कुरा कहिल्यै भनेनौ"

स्वास्नीले जिज्ञास भनी

लोम्ने (राम) : "मलाई जहिले शङ्का भयो उहिल्यै भनौं, अहिले तिम्री आयौ अहिल्यै भनौं उसै पनि स्वास्थ्य परीक्षण गराउनुमा तिम्रो पनि त कल्याण छ, आपत्ति के छ र ?"

स्वास्नी (सीता) : “आपत्ति छ, म आफ्नो इज्जत - अस्मितामाथि समग्र अस्तित्वमाथि यत्रो अपमानजन्य प्रस्ताव बेहोर्न सक्तिनँ” (४५) ।

साक्ष्य २

लोग्ने (राम) : नौटङ्कीबाट हाम्रो भागमा आएको पैसा दुई भागमा बाँड र एक भाग लिएर यहाँबाट कुलेलाम ठोक ।

स्वास्नी (सीता) : “के रे ? घरबाट निक्ली रे ?

लोग्ने (राम) : जसको स्वास्थ्य मेरा निमित्त सम्भावित खतरा छ, जुन स्त्री अहङ्कारले गर्दा आफ्नो लोग्नेको उचित सल्लाह मान्दिन, उसैसँग अहोरात्र आजीवनसँगै बस्न म सक्तिन, चाहन्नँ ।”

स्वास्नी (सीता) : “धेरै तात्तु पर्देन तिमी, यस घरबाट एउटा पात्र निकलनुपर्दा त्यो तिमी हुनेछौ, घर मेरो नाममा दर्ता छ ।”

लोग्ने (राम) : “तँ मलाई निकाल्छेस् ?”

स्वास्नी (सीता) : “तर म हाम्रो सम्बन्ध यतिमै विच्छेद नहोस् भन्ने चाहन्छु, त्रेतायुगीन राम चरित्रको ह्याड ओभर फ्यात फालिदेऊ र यस युगमा आऊ ।” रामलीलाको कथावस्तुमा हिजो नै दर्शकहरूबाट संशोधन प्रस्ताव आइसकेको छ (पृ.५८, ५९) ।

सीताको कुरा सुनेपछि आरीस, हीनताबोध र अस्मिताको प्रश्नले तिलमिल भइरह्यो । ऊ बाहिर निकलेर दिनभरि रल्लिरह्यो । बेलुका घरफर्केपछि उसले भन्यो ।

लोग्ने : तँ स्वास्थ्य परीक्षण गराउँदिनस् ?

स्वास्नी : म एकलै अग्निपरीक्षामा सामेल हुन्न, मलाई समानता मात्र स्वीकार्य छ ।.....

लोग्ने : बिना लोग्ने, जीवन बिताउँछेस् ।

स्वास्नी : बिना अस्तित्वको जीवन बिताउन्न म ।

लोग्ने : म तँसँग लुत्रे कान लगाएर बास मागेर बस्छु भन्ठानेकी तैले ? सम्भिराख म पुरुष हुँ ।

स्वास्नी : याद छ मलाई म महिला हुँ ।

लोग्ने : उफ ! (खुट्टा बजाउँदै) म निकलेपछि थाहा पाउलिस् । तँ पक्षघात भएजस्तो हुनेछस् । अनि ऊ ढोका बजाएर घरबाट निक्ल्यो ।

स्वास्नी : ढिलो भए पनि थाहा पाइसकेकी छु । म मेरो विराट अस्तित्वसँग सधैं पूर्ण छु (उसले ढोका बन्द गरी) (पृ.६०, ६१) ।

यसरी प्रस्तुत साक्ष्य ३ र ४ मा पनि कथाकारले समयको परिवर्तन सँगसँगै नारीको भूमिकामा पनि परिवर्तन भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । समयसँगै परम्परागत सत्य पनि परिवर्तन भइरहन्छ । आधुनिक युगमा नारी र पुरुष समान भएका कारण पवित्रताको प्रमाणका निमित्त नारीले मात्र अग्नि परीक्षा दिनु पर्ने किन ? भन्ने प्रश्न उठाउँदै यदि यस्तो प्रमाण दिनुपर्छ भने पुरुषले पनि अग्नि परीक्षा दिनु पर्ने कुरा प्रस्तुत कथामा उठाएर नारी अस्तित्वको खोजी गरिएको छ । आफ्नो अस्मितामाथि चोट पुग्ने गरी प्रश्न उठाइए पनि अपमान सहन नसकेर कि त मर्नु पर्ने कि त सहेर बस्नु पर्ने अवस्था भनेको सम्पत्तिमाथिको हक पनि हो भन्ने कुरा पनि कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । आधुनिक युगकी सीताको नाममा घर छ । त्यसैले गर्दा लोग्नेले घरबाट निक्ली भन्दा ऊ हाँक दिँदै भन्दछे धेरै नतात तिमी घर मेरो नाममा दर्ता छ ।

यसरी पौराणिक युगकी राम-सीता र आधुनिक युगका राम-सीताको कथावस्तुको तुलना गरी कथालाई विनिर्मित गर्दा नारी अस्तित्वको खोजी भएको देखिन्छ, तर यसले परम्परागतरूपमा कायम रहँदै आएको राम-सीताको

आदर्शलाई कथामा तोडमोड गरी भत्काएको छ । टुक्रे विकथाको प्रयोगबाट वर्तमान नारीहरूको समस्या र अस्तित्वको रक्षा भएको जस्तो लागेर पाठकहरूलाई आकर्षित पनि गरेको देखिन्छ , तर कथामा विषयवस्तुको गहिराइमा गएर लोग्ने स्वस्नीको झगडा, नारीका समस्या र पीडाका अभिव्यक्ति वर्णन गर्न सकिन्थ्यो, तर त्यसो हुन नसक्यो सतहीरूपमा मात्र विषयवस्तु प्रस्तुत भएको छ । परम्परागतरूपमा कायम रहँदै आएको राम-सीताको आदर्शलाई कथामा तोडमोड गरी विनिर्मित गरिएकोले पाठकहरूमा नकारात्मक सन्देश प्रवाह हुने देखिएको छ ।

विधामिश्रण

‘रामलीला’ कथा भए पनि नाटक (संवाद अभिनय) र निबन्ध जस्ता विधाका गुणहरू रहेका छन् ।

संवाद र अभिनय

साक्ष्य १

हनुमान : सीतामाता, महाराज रामले हजुरलाई स्नान शृङ्गारपछि मात्र उहाँको सामुने उपस्थित हुन आज्ञा गर्नु भएको छ - उहाँले स्नानका निमित्त शिरदेखि पाउसम्म भन्ने निश्चित भाषाको प्रयोग गर्नु भएको थियो ।

(द्वयाङ्ग)

सीता : (अनुहार सोहोरियो र विस्तारै उत्तेजित भयो) म मेरो लोग्नेलाई स्नान नगरिकनै जस्तो फर्केकी छु त्यस्तै भेट्न चाहन्छु । (सीताको आवाजमा पनि आश्चर्य र रोष थियो) ।

हनुमान : माता ! हामी टाढादेखि हिँडेर आयौं । बाटामा धुलो उडेको र फोहर ठाउँहरू पनि हामीले पार गर्नु, हेर्नुसन् त दिउँसो खपिनसक्नु गर्मी पो हुन थालेको छ .... यस्तोमा स्नान गरी सफा र शीतल हुनुमा के समस्या भयो र ?

सीता : हेर हनुमान् समस्या गर्मी वा फोहारको होइन । रावणद्वारा अपहृत भएर लामो समय उसैको नजरबन्दीमा रहेकी मलाई रामचन्द्रले शिरदेखि पैतालासम्म स्नान गरेर आउन भन्नुको तात्पर्य के हो ? स्नान त पछि पनि त गर्न सकिन्छ । यस्तो अनपेक्षित सर्तले मेरो अस्मितालाई चुनौती दिएको छ भन्ने कुरा तिमिले बुझ्नुपर्छ (पृ. ४६/४७) ।

साक्ष्य २

सीता : हे राम म पुनः प्रश्न गर्छु, तपाईंले मलाई अस्वीकार गर्नु नै थियो त यो व्यर्थ युद्ध किन गर्नु भयो ? किशोरावस्थामै सँगै बाँचौला, सँगै मरौंला भन्ने वैदिक सङ्कल्पसँग तपाईंले मेरो पानी ग्रहण गर्नु भएको हो, म तपाईंलाई प्रेम सिञ्चित भएको अनुभव गर्दथेँ । (अनुहारमा उत्तेजना ल्याएर) लक्ष्मण ए बाबु यता आउनुहोस् । (लक्ष्मणको प्रवेश) आगो बाल्नुहोस् मेरो निमित्त चिता तयार गर्नुहोस् म आफूलाई स्वाहा गरिदिन्छु ।

लक्ष्मण : अग्नि त प्रज्वलित गरिसकिएको छ भित्र (राम सीता र दर्शकहरू पनि लक्ष्मणका मुखमा हेर्छन्) (पृ. ४९) ।

साक्ष्य १ र २ को हनुमान र सीताबिचको संवादमा रामायणको मूल पाठलाई तोडमोड गरिएको छ । कथा भए पनि संवाद छ, वाचिक र आङ्गिक अभिनय पनि छ ।

निबन्धात्मकता

वसन्तको मध्यतिर घाम सेतो उज्यालो तातो चरक्क थियो । उत्तरतिर चुरे शृङ्खला फुस्रोबाट पहुँलो हरियो हुने क्रममा थियो । चुरेको आँगनमा मधेशको देहाती जीवन धुलामा मुछिएको थियो अनि यो दिक्क लाग्दो विस्तीर्णतामा एउटा नयाँ ऊर्जाको अनुभूति दिँदै रामलीलाको सुरुवात गरिएको थियो अब त अन्ततिर पनि पूगिसकेको थियो (पृ. ४४) ।

यहाँ संस्मरणात्मक शैलीमा मधेशको गर्मीको वर्णनको साथै चुरे शृङ्खलाको दृश्यको वर्णन गरिएको छ। मधेशको धुलामा मुछिएको दुःखपूर्ण जीवनमा पनि रामलीलाको अभिनयको सुरुवातले जीवनमा नयाँ ऊर्जा थपिएको स्मरण गरिएको छ। त्यसैले प्रस्तुत वाक्यांशमा निबन्धका गुण र लक्षण पाइएको छ।

यसरी प्रस्तुत कथामा विधामिश्रण गरी विधाभञ्जनसमेत भएको छ। कथालाई नाटकमा जस्तै विभिन्न दृश्यहरूमा विभाजन गरी संवाद र अभिनयको प्रयोग गरिएको छ। दर्शकहरू छन्, नेपथ्य छ, अभिनेता अभिनेतृहरू अभिनय गर्छन्, पर्दा खुल्छ, पर्दा बन्द हुन्छ। कथा भए पनि नाटक र निबन्धमा पाइने अधिकांश गुण र लक्षणहरू पाइएको छ। विकथाहरूको प्रयोगले गर्दा केन्द्र भञ्जन भएर बहुकेन्द्रको स्थापना भई विधागत अस्तित्व नै समाप्त भएको छ। परम्परागत सीता रामको आदर्श भक्तिको र गहिराईमा पुगेर अर्थको सुनिश्चितता र स्पष्टता हुनुभन्दा विषयवस्तुमा सतहिपन देखिन्छ। रामायणको कथालाई तोडमोड गरी विनिर्मित गर्दा सीता रामको परम्परागत आदर्श, धर्म, संस्कृति भक्तिपर पाठकहरूमा नकारात्मक सन्देश प्रवाह भएको देखिन्छ।

‘उर्मिला’ कथामा विनिर्माण

‘उर्मिला’ पनि प्रसिद्ध रामायणको पौराणिक आख्यानभित्रको एउटी महत्वपूर्ण ऐतिहासिक पात्र हुन्। प्रस्तुत कथामा चौध वर्षसम्म पति वियोगको व्यथा खपेर पनि लक्ष्मणकै नाम जपेर सासुहरूको सेवा सुश्रुसा गरी समर्पित भएर बसेकी तर इतिहासमा अत्यन्त ओभेलमा परेकी उर्मिलाको कथा व्यथा र उसको अस्तित्वलाई प्रकाशमा ल्याएर अन्य दुई विकथासहित कथाको विनिर्माण गरिएको छ। यसमा अधिख्यानको प्रयोग भएको छ। कथाकी म पात्रले दिएको रिपोर्टका आधारमा फिलिपिनी महिला अरेबिल्लाले लेखेको कथा म पात्रलाई देखाएपछि उसले कथा पढ्ने क्रममा कथावस्तुको सुरुवात भएको छ। कैकेयिले रामसँग चौध वर्षको वनवास मागेपछि पिता दशरथको आज्ञा शिरोधार्य गरी वनमा प्रस्थान गर्न लागेका रामसँग सीताले आफू पनि सङ्गै जाने आग्रह गरेपछि उनको भनाइ रामले टार्न सकेनन् त्यसपछि लक्ष्मण पनि दाजु भाउजूको सुरक्षार्थ वनमा जाने आत्मघोष गरे, तर यति ठुलो निर्णय लिनुभन्दा अगाडि उनले उर्मिलासँग एकपटक पनि नसोधेकामा उर्मिला अत्यन्त दुःखित र चकित भइन्। त्यसैले उर्मिला भन्दछिन् : “मसँग एकान्तमा बिदा हुन पनि आर्य लक्ष्मण मेरो कक्षमा आउनु भएको थियो। तर म के कुराले चकित र दुःखित थिएँ भने यति ठूलो निर्णय लिनु अगाडि उहाँले मसँग किन कति पनि सल्लाह परामर्श गर्नु भएन यो दरबारिया पौरुषेय अहङ्कारले मेरो अहङ्कारलाई कसरी एकै पटकमा पैतालामुनि किचिपिची पारिदियो ?” (पृ. ६९)। उनले लक्ष्मणसँग जान पाइन्छ कि भन्ने आशले “तपाईं मेरो साथमा हुनुभयो भने प्रचण्ड आँधिको ठक्कर पनि मेरा निमित्त चन्दन तुल्य हुनेछ” (७०) भनिन् तर लक्ष्मणले पिताश्री र माताश्रीहरूको सेवा र हेरचाहको अभिभारा सुम्पेर उनीबाट बिदा भए। राम सीताको वन गमन देखेर दरबारसहित सारा अयोध्यावासी विलाप गरेर रोए। उर्मिला पनि रोइन् तर उनी लक्ष्मणसँग जान नपाएकीले रोएकी थिइन्। उनको व्यथा कसैले बुझेनन्। उनी तिन दिनपछि होसमा आइन्। राजा दशरथको मृत्युले अर्को ठूलो दुःख थपियो। अयोध्या सहरलाई नै मृत्युमय बनाइदिएको थियो। “यस्तो परिस्थितिमा श्रुतकीतिले देव शत्रुघनको काखमा आफ्नो शरीर र मन अड्याइरहेकी थिइन् तर मेरा लक्ष्मण खै ?” (पृ. ७०)। पति वियोगले छटपटिएकी उर्मिलाको योनेच्छा र उसले भोगेका मानसिक पीडाको वर्णन गर्दै उनी भन्दछिन् : सपनामा म लक्ष्मणसँग जिस्किन्छै उताउलिन्छै। उहाँ गीत गाउनुहुन्थ्यो अँगालो मारुनुहुन्थ्यो बारम्बार चुम्बन गर्नुहुन्थ्यो र म स्वखलित भएर त्रासदीयुक्त विपनामा ओर्लन्छै। यो व्यथा सीता, माण्डवी, श्रुतकीति कसैले पनि भोगेका छैनन् अनि मैले मात्र किन ? चौध वर्षपछि लक्ष्मण घर फर्कदा आफ्नो उमेर ढल्किसकेको हुँदा आफूसँग उनलाई दिने कुरा केही नभएको गुनासो गरिएको छ। यसै कथाभित्र उर्मिला र लक्ष्मणको कथासँग तुलना गरेर अर्को विकथा पनि तयार गरिएको छ। पतिबाट विछोडिएकी फिलिपिनी युवतीको उर्मिलाको जस्तै आफ्नै कथा व्यथा छ। अहिले पनि ऊ आफ्नो पति जोनाथनसँग बिताएका दिनहरूको सम्झना गर्दै उर्मिलासँगको

पीडासँग आफूलाई तुलना गर्छे । त्यसैगरी म पात्र पनि फिलिपिन्सको विश्वविद्यालयमा कार्यरत छ । उसको पनि पत्नी वियोगको आफ्नै व्यथा छ । लक्ष्मणको वनवाससँग उसको पत्नी वियोगको तुलना गरिएको छ । यी दुवैले आफ्ना सहयात्रीहरूलाई सम्भन्ने गरेका छन् । लक्ष्मण र अरेबिल्लाको अनि लक्ष्मण र प्राध्यापक म पात्रको तुलना यसरी गरिएको छ :

मेरो पत्नी वियोग लामो भएको छ । मैले छालहरूभित्र खेल्दै अरेबिल्लाका स्निग्ध पाखुराहरू समाएर भनै लक्ष्मणको वनवासजस्तो तिनले भनिन् मेरो वियोग पनि त कम छैन । उर्मिलाको जस्तो मैले भनै । हाँस्यौ अलिकति तनाव कम भएजस्तो लाग्यो । भयानक गर्मीबाट चिसो समुद्रमा प्रवेश गरेकाले हामीलाई राहत मिलेको थियो । उसिनेर पाकेका सेता सखरखण्डहरू चिसो पानीमा सेलाउन डुबाएजस्तै अरेबिल्लाका गोरा तिघ्राहरू पनि सेलाएका थिए । तर त्यो समुद्रले भित्री आगाको समुद्र सेलाउँदैन । तिनले अनयास भनिन् (पृ. ६४-६५) ।

यसरी पीडा एउटै भए पनि समय र परिवेश बदलिएको हुँदा जिउने तरिका फरक छ । आफ्नो पारिवारिक र भौतिक सुख सुविधालाई तिलाञ्जली दिएर चौध वर्षसम्म दाजु भाउजूको सुरक्षार्थ वनबासी बनेका लक्ष्मणको त्याग, बलिदान र भातृप्रेमको आदर्शलाई भत्काएर प्रशिद्ध रामायणको कथालाई विनिर्मित गरिएको छ ।

‘उर्मिला’ कथामा विधामिश्रण

उर्मिला कथामा नाटक, कविता, गीत, संस्मरण जस्ता विभिन्न साहित्यिक विधाका गुण र लक्षणहरू पाइन्छन् ।

संवाद

उर्मिला : तपाईं घोडाबाट ओर्लनुहोस् म दौडाउँछु ।

लक्ष्मण : तिमीलाई डर लादैन ?

उर्मिला : मैले भनै तपाईंसँग दिन भरिको पनि लामो वियोगको कल्पना गर्न सक्तिन, तर म पनि त क्षत्रीय राजकुमारी हुँ (पृ. ६८) ।

काव्यात्मकता

साक्ष्य १

उर्मिला : सरयु किनार

कोशल नामक जनपद

स्वयं मनुद्वारा निर्मित अयोध्या नगरी

घना वृक्षहरू बिचका चौडा राजमार्गहरू

सहरको अतुलनीय सुषमा (पृ. ६६) ।

साक्ष्य २

अरेबिल्ला : समुद्री विशाल किनार

जोसेफ रिजालद्वारा निर्मित दागुपान सिटी

अमला महलका बुर्जुवाहरू बिच चौडा राजमार्गहरू

डान्स रेस्टुरेन्टहरू र क्लवहरू (पृ. ६६) ।

प्रस्तुत कविता गद्य कविता हो । यसमा पद विचलन भएको छ । यहाँ पौराणिक पात्र उर्मिला र आधुनिक पाश्चात्य जगत्की फिलिपिनी महिला अरेबिल्लाका मार्फत पौरस्त्य पौराणिक र आधुनिक सभ्यताको प्राकृतिक परिवेशको दृश्य चित्र कवितामा उतारिएको छ ।

गीत

जनकपुरी राजकुञ्ज विहारिका
एक सुकुमारी सलोनी सारिका (पृ. ६९) ।

प्रस्तुत गीत आफ्ना पति लक्ष्मणले रातमा आफूलाई चित्र कोर्दै गरेका ठाउँबाट जुरुक्क उठाएर पलडमा राखिसकेपछि प्रेमपूर्वक गुनगुनाएको गीतको स्मरण गरिएको छ ।

निबन्धात्मकता

बिहानको भोजनको समय थियो, घाम उज्यालो भएर दरबारका चोटा चोटामा प्रवेश गरिसहेको थियो तर सबैमा अन्धकारमय उन्माद र बेहोसी चढिरहेको थियो । भोजनको निमित्त कोही तयार थिएनन् । प्रलाप वा अनर्थक बोली र क्रन्दनहरू दरबारका प्रत्येक भागमा छरिएर तिनले एउटा कामज्वरो वा भुइँचालाको रूप ग्रहण गरिरहेका थिए । यस्तो अराजक स्थितिमा के गर्ने के नगर्ने भनेर म छटपटिए र झ्याल खोलेर हेर्ने त्यहाँबाट देखिने सरयूलाई हेर्ने - सरयू मृत्युमय गर्जनका साथ गडगडाएको थियो । झ्याल बन्द गरिदिएँ (पृ. ७०) ।

संस्मरणात्मक शैलीमा लेखिएको उक्त वाक्यांशहरूले निबन्धको भल्को दिएको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत कथामा पनि विधामिश्रण गरी विधाभञ्जन भएर विधागत अस्तित्व नै समाप्त भएको छ ।

शूर्पणखा' कथामा विनिर्माण

कथाकार दिनबन्धुका कथाकी 'शूर्पणखा' पनि रामयणकै एक महत्वपूर्ण पात्र हुन् । पौराणिक आख्यानमा प्रतिकूल पात्रका रूपमा चिनिंकी शूर्पणखालाई कथाकारले अनुकूल पात्रका रूपमा सम्मान दिएर कथाको विनिर्माण गरेका छन् । प्रस्तुत कथामा आदर्श पुरुषका रूपमा प्रतिष्ठित भएका श्रीराम र लक्ष्मणको आदर्शलाई भत्काएर एक अभिमानी र दम्भी पुरुषका रूपमा उभ्याउने काम गरिएको छ । कथामा विधवा शूर्पणखाको यौनाधिकारको वकालत गरिएको छ ।

रामायण कथामा भएको शूर्पणखा र राम लक्ष्मणसँगको घटनालाई पूर्णरूपले तोडमोड गरेर अतिरञ्जित तरिकाले शूर्पणखाको यौनाधिकारको तर्कलाई अधि सारेर उनका पक्षमा कथालाई विनिर्मित गरिएको छ । आफ्ना पति विद्युज्जिह्वको दाजु रावणद्वारा हत्या भएपछि मन बहलाउन दण्यकारण्य पुगेकी शूर्पणखाले रामलाई देखेपछि उनमा यौनेच्छा तीव्र भएको र परिचयको आदान प्रदान गरी विवाहको प्रस्ताव राखेको प्रसङ्ग कथा गरिएको छ ।

साक्ष्य १

शूर्पणखा : हे राजकुमार म तिमीलाई देखेर कामोद्धीप्त भएकी छु । मेरा निमित्त पानीको प्यासभन्दा पनि यौवनको प्यास तीव्र भएको छ । तिमी मलाई आफ्नो पत्नी बनाऊ र मेरो यो सम्पूर्ण तृष्णा शान्त पारिदेऊ । तिमी धर्मात्मा छौ र तिमीले मेरो प्यास बुझाएर धर्म नै गर्नेछौ (पृ. ८२) ।

राम : (मुसुक्क हाँसेर) सुन्दरी म त विवाहित छुँ । यी मेरी पत्नी मसँगै छन् सौतामाथि किन आउछौ । बरु यी मेरा भाइ खाली छन् म भन्दा तन्नेरी र सुन्दर पनि छन् बरु तिमीलाई भार्या बनाउन योग्य यिनी पो छन् (पृ. ८५) ।

रामको कुरा शूर्पणखालाई सत्य लाग्यो लक्ष्मणतिर फर्केर उही कुरा दोहऱ्याइन तर लक्ष्मण : हे सुन्दरी म त रामको दास मात्र हुँ मसँग बिहे गर्नु भनेको दासी हुनु मात्र हो । त्यसैले विशाल लोचनले तिमी त राजा रामचन्द्रलाई नै सुहाउँछ (पृ. ८५) ।

शूर्पणखा : तर उनको त बिहे भइसकेको छ

लक्ष्मण : कान्छी महारानी भएर बस्न पनि त सकिन्छ । उसै पनि राजाहरूका निमित्त बहुपत्नी हुनु कुनै नयाँ कुरा होइन (पृ. ८६) ।

शूपर्णखाले यी दाजुभाइले खिसी ट्यौरी गरेका हुन् भन्ने कुरा बुझ्न सकिनन् र उनी फेरि रामको पछि लागिन् अनि लक्ष्मणको पछि अनि फेरि रामको पछि । यसरी धेरैबेर जिल्लिइरहिन् त्यसपछि मात्र आफ्नो स्वाभिमानलाई अत्यन्त अपमानजनक ढङ्गले तिरस्कार गरिएको कुरा थाहा पाइन् । उच्च कुलमा जन्मिएकी एक सुन्दर कामिनीमाथि यो अपमानले उनको क्रोधका आवेगलाई ह्वात्तै बढाइदियो म तिमीहरूले गरेको अपमानलाई कदापि सहने छैन भन्दै आवेगमै भनिदिइन् “यही दण्यकारण्यमा नै मेरो हजारौं सेना छन्” (८३, ८४) । यतिमात्र भएको थियो ती बल र उमेरले मात्र युवकहरूमध्ये दाजु चाहिले इशारा गरे शूपर्णखाले त्यो इशारा बुझिन् । भाइ चाहिले शूपर्णखाको सुन्दरताको प्रतीक नाक र कान आफ्नो तरबारले काटिदिए । उनले ती सुन्दरीमाथि यति सहजरूपमा यति भयानक निष्ठुरता प्रदर्शन गरे मानुं उनी भारपात काटिरहेका छन् (पृ.८४) ।

एउटी विधवा नारीको यौन चाहनाको कदर गर्दै कामोदिप्त भएकी एउटी युवतीले बिहे गरेर यौनप्यास मेटाइदेऊ भन्नु कुनै अपराध होइन । उनलाई खिज्याएर स्वाभिमानमा चोट पुऱ्याउने अनि आवेगमा आएर त्यति बोलेकै भरमा एक्कासी नाक कान काटेर अङ्ग भङ्ग बनाउने जुन कार्य हो यो अत्यन्त अमानवीय र निष्ठुर कार्य केही हुन सक्दैन भनी परम्परागत रूपमा चरित्रहीन र दुष्ट भनेर घृणाको पात्र बनेको, शूपर्णखाप्रति सहानुभूति जगाएर स्वाभाविक र अनुकूल पात्रका रूपमा उभ्याउने काम गरी कथाकारले कथालाई पूर्ण रूपले विनिर्मित गरेका छन् । रावणले निर्दोष सीतालाई छलकपट गरी भगाएर लानु, बहिनी आएर बिबाहित भन्ने जान्दा जान्दै तिमी मलाई आफ्नो पत्नी बनाउ र मेरो यो सम्पूर्ण तृष्णा शान्त पारिदेऊ भन्नु अनि उल्टै यही दण्यकारण्यमा नै मेरो हजारौं सेना छन् (८३, ८४) भनेर धम्क्याएपछि एउटा राजाले आफ्नो अपमान भएको सहेर बस्ने भन्ने त कुरै भएन । शूपर्णखालाई दण्ड दिएर सबक सिकाउनु जरूरी थियो ,तर अतिरिज्जत तरिकाले शूपर्णखाको यौनाधिकारको तर्कलाई अघि सारेर उनका पक्षमा वकालत गरी जस्तै आदर्श पुरुषका रूपमा प्रतिष्ठित भएका श्रीराम र लक्ष्मणको आदर्शलाई भत्काएर एक अभिमानी र दम्भी पुरुषका रूपमा प्रस्तुत गरेर कथालाई विनिर्मित गर्नाले पाठक, दर्शकहरूमा नकारात्मक सन्देश प्रवाह भएको छ ।

प्रस्तुत शूपर्णखा डेरिडाको दार्शनिक चिन्तनको जगमा टेकेर खडा गरिएको कथा हो । शूपर्णखाकै कारणबाट राम र रावणबिच त्यत्रो ठूलो युद्ध भयो । दुबैतिरबाट निर्दोष लाखौं व्यक्तिहरूको ज्यान गयो । रावण, कुम्भकर्ण, इन्द्रजीतलगायतका ठूला ठूला महारथीहरू ढले । डेरिडाले भनेजस्तै जीवन र जगत् मिथ्या खेल र नाटक हुन्, युद्ध पनि खेल, मिथ्या नै हो र हाम्रो जीवन पनि भ्रम हो, सपना हो भन्ने कुरा कथाकारले कथाको अन्त्यतिर आएर ओछ्यान परेकी वृद्धा शूपर्णखाले मृत्युको ढोकामा उभिएको र ढोका उघारेर मृत्युले उनलाई दरबारभित्र आउने आमन्त्रण गरेको सपना देखाएर अनौठा घटना प्रस्तुत गरेका छन् :

रावण, कुम्भकर्ण खरदूषण, राम, लक्ष्मण आदिलगायत सबैलाई सपनामा देखेको, राजा महाराजा, धनी, गरिब, बुढा, बुद्धिजीवी, अल्पबुद्धि सबैलाई एउटै आँगनमा भेला भएका र सबै भर्खर जन्मेका शिशु जस्तै भएर निर्लज्ज नाङ्गै सुतेका अनि आफू पनि उनीहरू जस्तै नाङ्गै नै थिइन् । आँगनको दृश्यमा एक ठाउमा दानवराज ...विद्युज्जिह्वलाई पनि देखिन् र उनी आफ्नो आवेग थाम्न नसकेर दानवराज !!! भनेर चिच्याएपछि व्युभिइन् । उनले आफैसँग प्रश्न गरिन् के सारा युद्धहरू व्यर्थ थिए ? यहाँ के के कुराहरू व्यर्थ थिए ? (पृ.८८) । डेरिडाले भनेजस्तै सारा जीवन र जगत् भ्रम हो । जन्म र मृत्यु पनि भ्रम हो । हामीले जीवनमा जे गर्यौं ती पनि सबै लीला, मिथ्या, भ्रम र व्यर्थ हुन् । त्यही लीला हामीले भोगिरहेका छौं भन्ने शून्यवादी दार्शनिक चिन्तन नै प्रस्तुत कथांशको सार हो ।

शूपर्णखा कथामा विधामिश्रण

प्रस्तुत कथामा पनि संवाद, अभिनय दृश्य, सुत्रधार, गीत, कविता जस्ता विभिन्न साहित्यिक विधाका गुण र लक्षणहरू पाइन्छन् ।

संवाद र अभिनय**साक्ष्य १**

मन्दोदरी : नानी शूपर्णाखा तपाईंलाई त एकछिन् माइती आउँदा पनि ज्वाइँकै अत्यार लाग्छ कि कसो कता हराउनुभएको ?

शूपर्णाखा : भाउजू, हेर्नुहोस् न बाहिर, मौलासिरी वृक्षहरू आफ्नो सुन्दरता कसरी छरिरहेछन्, कतै जलले भरिएका प्रफुल्ल कमलहरूबाट अलङ्कृत पुष्करिणीहरू अबै कति सुन्दर छन्, चम्पा अशोक पुनोग, मन्दार, नरिबल, प्रियाल, पनस .....

मन्दोदरी : नानी त आफ्ना दाजु जस्तै कवि पो हुनथाल्नुभो ।

शूपर्णाखा : होइन भाउजू यता मसँगै झ्यालमा उभिएर हेर्नुहोस् न, कवि त त्यहाँ छन्, मिठो बोली भएका यी कामार्त किन्नरहरू आफ्ना कामिनीहरूसँग रागयुक्त गीत गाइरहेका छन्- काम भावनालाई उत्तेजित तुल्याउने गीतहरू ।

मन्दोदरी : (हाँसो) आँखाहरू मदमत्त भएका ती हात्तीहरूलाई पनि हेर्नुहोस् (पृ. ७७) ।

साक्ष्य २

शूपर्णाखाको अभिनय म गर्छु सुजनाले भनिन् म गर्छु, म गर्छु, म गर्छु ।

गीत

यौवनको राग मिठो
यो फुलको वास मिठो
यो मुटुमा बस्थौ राजा
तिमी कति मिठो (पृ. ७७)

कविता**साक्ष्य १**

घर पनि सुनकै छन् गल्लि जो छन् सुनैका
मणिजडित हुनाले भन असल छन् कुनैका
घुमिघुमिकन हेरे सब बगौँचा तलाउ
सहजसित कसैको लाग्दैन दाउ (पृ. ७६) ।

साक्ष्य २

मैले पठाएका सञ्चार दूतहरू कहाँ मरे
या तिम्रो कानमा ठेडी ठोकिएको छ ?
खर दूषण ध्वस्त भए
तिम्रो सेना सोत्तर भयो
तिमी मदिरा पिएर उत्सव मनाऊ (पृ. ८४/८५)

.....

नीतिबिनाको राज्य
धर्म विनाको धन
विवेक विनाको विद्या
विनय विनाको प्रिति
हात लाग्यो शून्य (पृ. ८५) ।

साक्ष्य १ मा प्रस्तुत कविता पद्य कविता हो भने साक्ष्य २ मा प्रस्तुत गद्य कविता हो । पहिलो भानुभक्तको रामायणबाट उद्धृत गरिएको यस कविताले सुन्दर लङ्का नगरीको वर्णन गरेको छ । दोस्रो कविता दण्यकारण्यमा

लक्ष्मणद्वारा नाक कान काटिएपछि शूपर्णखा आक्रोसित बन्दै रावणलाई खबरदारी गर्ने सन्दर्भमा आएको भाव पोखिएको छ । यो गद्य कविता हो ।

दृश्य विधान

प्रस्तुत 'शूपर्णखा' कथा भए पनि यसमा दृश्य विभाजन गरिएको छ । कथामा दस दृश्य छन् । कथामा सूत्रधार तथा निर्देशकको भूमिका पनि राखिएको छ ।

विभिन्न दृश्यहरू र निर्देशकको भूमिकाले गर्दा कथा नाटक पो हो कि भन्ने प्रतित हुन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोध लेखमा दिनबन्धु शर्माका भक्तिकँदै किल्लाहरू कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत एक्काइस कथामध्ये 'रामलीला', 'उर्मिला' र 'शूपर्णखा' कथामा डेरिडाको विनिर्माणवादी चिन्तनको प्रयोग कसरी भएको छ भनी अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ । यी तिन वटै कथाहरूमा रामायणका पौराणिक आख्यानबाट विषयवस्तु लिएर कथालाई विनिर्मित गरिएको छ । मूल कथामा विभिन्न विकथा तथा टुक्रे आख्यानहरू थपेर विनिर्माण गर्दा कथाको मूल भाव र संरचना नै भत्किएको पाइन्छ । 'रामलीला' कथामा पैसा कमाउन विदेशिएकी सीताले महिनैपिच्छे विदेशबाट पैसा पठाएकी तर स्वदेश फर्कनेवित्तिकै लोभले स्वास्थ्य परीक्षण गराउनुपर्छ भनेपछि रामायणकी सीताको अग्निपरीक्षासँग तुलना गरी कथालाई पूर्णरूपले विनिर्मित गरिएको छ । 'उर्मिला' कथामा पनि चौध वर्षसम्म पति वियोगको पीडा भोगेकी उर्मिलाको मनोदशाको वर्णन गरी फिलिपिनी महिला अरेबिल्लाको पति वियोगको पीडासँग उर्मिलालाई तुलना गरी कथालाई विनिर्मित गरिएको छ । 'शूपर्णखा' कथामा रामायणका प्रतिकूल चरित्रका रूपमा चर्चित भएकी शूपर्णखालाई अनुकूल चरित्रका रूपमा स्थापित गरी कथालाई विनिर्मित गरिएको छ । कथाकारले कथाको अन्त्यतिर आएर ओछ्यान परेकी वृद्धा शूपर्णखाले मृत्युको ढोकामा उभिएको र ढोका उघारेर मृत्युले उनलाई दरबारभित्र आउने आमन्त्रण गरेको सपना देखाएर अनौठा घटना प्रस्तुत गरेबाट डेरिडाले भनेजस्तै सारा जीवन र जगत् भ्रम हो । जन्म र मृत्यु पनि भ्रम हो । हामीले जीवनमा जे गर्यौं ती पनि सबै लीला, मिथ्या, भ्रम र व्यर्थ हुन् । त्यही लीला हामीले भोगिरहेका छौं भन्ने शून्यवादी दार्शनिक चिन्तनको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

कथाभित्र कविता, संस्मरणात्मकता, संवाद, अभिनय, दृश्य विभाजन, पर्दा बन्द, पर्दा खुल्नु, दर्शक, अभिनेता, अभिनेत्री जस्ता बहुविधामा पाइने गुण तथा लक्षणहरू समावेश गरी कथालाई विधामिश्रण, विधाभञ्जन भएर विधागत अस्तित्व नै हराएको छ । विभिन्न विकथा तथा टुक्रे आख्यानहरूको प्रयोगले गर्दा विषयवस्तुको गहनतामा कमी आएको, अर्थगत निश्चितता हराएको, एक केन्द्रबाट बहुकेन्द्रको स्थापना भएको पाइन्छ । तिन वटै कथामा नारी अस्तित्वको खोजी गरिएको देख्दा पाठकलाई आहा भन्ने जस्तो पनि लाग्दछ, तर परम्परागत आदर्श, मर्यादा र नैतिकता भत्किएर नकारात्मक प्रवाह सिर्जना भएको कुरामा कथाकारको ध्यान जान सकेको देखिदैन ।

सन्दर्भ सामग्री

- गिरी, अमर (२०६०). 'रूप र सारमा उत्तरआधुनिकतावाद'. भृकुटी. पूर्णाङ्क १०, पृ. २८, ३० ।
 घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०७१). 'विनिर्माणवादी दृष्टिमा सुम्निमा उपन्यास'. वाङ्मय. त्रि. वि. नेपाली केन्द्रिय विभाग, पूर्णाङ्क, १५ पृ. ७१
 बराल, ऋषिराज (२०५१). 'लीला लेखन अर्थात् फर्मुलाबद्ध लेखन'. गरिमा. वर्ष १२, अङ्क ५ ।
 शर्मा, दीनबन्धु (२०७२). भक्तिकँदै किल्लाहरू. काठमाडौं : सिम्फोनी पब्लिकेसन ।
 शर्मा, सुकुम (२०६०). 'नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक भ्रम विरुद्ध मार्क्सवादी चिन्तन'. भृकुटी. पूर्णाङ्क १०, पृ. ४५५ ।